

die gebaseerd waren op de bij hen gemeenschappelijke basis van het totemisme.⁽⁶³³⁾ Ze reproduceerden de essentie van het totemisme, de vormen waren veranderlijk.

Als jachtritueel was het totemisme geen religieus fenomeen. Maar de jager dacht dat hij en zijn totem dezelfde essentie, dezelfde ziel hadden, met andere woorden hetzelfde bovennatuurlijk aspect. Daardoor was het totemisme een onderdeel van de religie van jagers en verzamelaars. Totems (dieren, planten en objecten) waren in het religieus leven van jagers en verzamelaars geïntegreerd. De productieve activiteit van de vroege mens, jagen en verzamelen, werd in zijn religieus denken betrokken en dat was zelf een onderdeel van een totaalideologie waar ook de maatschappij, het kennis-systeem enzovoort in verenigd waren.

Baten en kosten

De baten van het totemisme waren niet gering. De totemrituelen voor de vermenigvuldiging van dieren en planten smeedden de gemeenschap aan elkaar in haar doel: voedsel bekomen. Chimpansees werken enkel samen met leden van hun eigen clan. In het totemisme werkten mensen ook samen met leden van andere clans. Leden van dezelfde clan waren elkaar steun verschuldigd. Wat de UNO en de sociale zekerheid zijn voor de mens vandaag was het totemisme voor jagers en verzamelaars. De kosten van het totemisme waren verwaarloosbaar. Wie niet van zijn eigen totemdier mocht eten zal in het slechtste geval soms honger gehad hebben maar clanleden en totemleden moesten helpen. In geval van grote honger zijn mensen meestal soepel genoeg om religieuze verboden anders te interpreteren, te omzeilen en een mouw aan te passen. De baten overtroffen ruimschoots de kosten. De voedselproductie moest overigens door het totemisme in geen enkel opzicht dalen. De meerderheid van de totems kon jagen op de meerderheid van de dieren, de meerderheid van de planten verzamelen. Het totaal aantal beschikbare dieren, planten en vruchten was door het bestaan van het totemisme niet groter of kleiner. De motivatie van de jagers en verzamelaars was groter en de onderlinge samenwerking van totems over clans heen was een bijkomend voordeel.

633 Claude Lévi-Strauss, *La pensée sauvage*, Plon, 1962 (2004), p.189-190.

Bovennatuurlijke voorstellingen: zielen, geesten en goden

Een duidelijk onderscheid tussen zielen, goden en geesten valt niet of nauwelijks uit de religieuze of de antropologische literatuur te halen. De begrippen worden door elkaar gebruikt en dekken vaak dezelfde inhoud. Om het thema werkbaar te houden is het toch noodzakelijk om de begrippen zo goed mogelijk af te bakenen.

De ziel

Alle maatschappijen van jagers en verzamelaars geloofden dat elk menselijk lichaam een ziel had. Sommige Australische⁽⁶³⁴⁾ stammen dachten dat vrouwen geen ziel hadden, net als kleine kinderen, maar dat waren uitzonderingen. **Een ziel zonder lichaam was een bovennatuurlijk verschijnsel, had antropomorfe (op de mens lijkende) kenmerken en soms bijzondere krachten die konden aangewend worden om familie en clanleden te beschermen of om de vijanden van de clan schade, meestal fysieke schade, te berokkenen.**

De oorsprong van de ziel was misschien een begrip dat min of meer gelijk was met *leven*. Er was in elk geval een sterk verband.

De voorstelling van de ziel/'*leven*' was naargelang de clan of stam verscheiden, inconsistent en onbepaald. Ze was echter niet helemaal immaterieel want ze had een vorm, hoe vaag die ook was. Ze had fysieke noden. Ze kon uit het lichaam treden. Als ze het lichaam volledig verlaten had leefde ze een leven dat analoog was als het leven op aarde: ze dronk, at, jaagde enzovoort. Ze was echter onzichtbaar voor normale mensen. Enkel sjamanen en ouderen (en dan nog enkel diegenen die speciale krachten hadden) konden een ziel zien. Gewone mensen zouden van dit privilege genieten als ze voor het punt stonden om een vroegtijdige dood te sterven.

De ziel/'*leven*' bleef na de dood van de mens vaak aanwezig rond het kamp waar ze uit het lichaam ging na het overlijden. Jagers en verzamelaars die schrik hadden van rondzwervende zielen verhuisden na de dood van een clanlid daarom vaak naar een ander kamp en spraken de naam van de dode gedurende een tijd niet meer uit. Zielen zweefden ook in en om heilige plaatsen: een bron, een rots, een boom, een hemellichaam enzovoort. Deze heilige plaatsen situeerden zich vaak rond de sanctuaria waar de heilige voorwerpen van de clan bewaard werden. Heilige plaatsen moesten daarom met respect behandeld worden. Wie bijvoorbeeld een heilige boom omhakte zou sterven. De heilige rotsen mochten niet verplaatst noch gebroken worden. Vogels of andere dieren die vluchtten naar een heilige plek mochten daar niet gedood worden.

Een ziel/'*leven*' leidde een leven dat in de meeste opzichten een weerspiegeling was van het dagelijkse leven van jagers en verzamelaars. De tijd was niet rijp voor begrippen die geen band meer hadden met het dagelijkse, het materiële leven. Dit niveau van abstractie had geen basis bij jagers en verzamelaars. Zij konden de wereld enkel interpreteren uit hun leven, hun situatie. Levende maar ook levenloze lichamen (zon, maan, plaatsen) waren daarom voor jagers en verzamelaars altijd in min of meerdere mate behept met menselijke eigenschappen, noden, motieven enzovoort. Dieren, planten en objecten konden naar analogie met de mens ook een ziel hebben.

De ziel had een duaal karakter, ze was materieel – als de mens leefde – en immaterieel tegelijk, ze bleef bestaan na de dood. Ze was aan een lichaam gebonden maar

634 De volgende voorbeelden komen van Australische stammen. Dat wil niet zeggen dat elk specifiek punt bij elke stam voorkwam. Hun religie kan, ondanks de onderlinge verschillen, wel als één religie beschouwd worden.

kon er tijdelijk uit treden. Na de dood was ze de ziel van een welbepaalde dode, een voorouder. Ze leefde na de dood in een aparte wereld en had een autonoom bestaan. Naar de maatstaven van het lichaam was de ziel een apart wezen maar behield na de dood van het lichaam toch een aantal vroegere eigenschappen. Zij ging bijvoorbeeld naar een soort hemel waar ze een gelijkaardig leven als op aarde leidden maar waar de zon altijd scheen en rivieren toch nooit opdroogden. Dit paradijs situeerde zich soms onder de grond. Alle doden, waaronder de eerste voorouders van de clan, leefden er samen, er was veel wild enzovoort. De zielen herkenden er elkaar, zoals mensen elkaar tijdens hun leven herkennen. De mens had de hemel geschapen. De zielen hadden er allen hetzelfde leven maar het kon gebeuren dat sommigen er anders werden behandeld, volgens hun gedrag op aarde. De beste jagers hadden er bijvoorbeeld een speciale plaats. Het idee dat men in de hemel van het monotheïstisch geloof behandeld wordt volgens verdienste op aarde lijkt een zeer oude achtergrond te hebben.

Iedere ziel van een voorouder had in Australië zijn heilige steen of churinga (heilig voorwerp) die het liet vallen als de ziel in een vrouw trad, die op die manier zwanger werd. Elk kind was het dubbel van een voorouder. De voorouders waren op deze manier met de levenden verbonden. Deze relatie was ook een soort voogdij van de voorouders over hun nakomelingen. De voorouder was voogd en ziel tegelijk, een bewaarengel avant la lettre.⁽⁶³⁵⁾ In veel culturen had een mens meer dan één ziel. Naast een engelbewaarder en een tweede ziel kon hij bijvoorbeeld ook nog een derde ziel hebben, b.v. van een seksuele totem.

Kwade zielen

Veel clans stonden vijandig tegenover elkaar. Er werd regelmatig gevechten gevoerd waarbij gedood werd. Men vreesde daarna niet enkel de wraak van de aangevallen clan maar ook van de zielen van diegenen die vermoord waren. We mogen redelijkerwijze aannemen dat het idee van de kwade of boze ziel in deze verhoudingen zijn basis had. Eén van de redenen om het lichaam van de gedode vijand op te eten was het vermijden van zijn terugkomst of de terugkomst van zijn ziel. Het kan een belangrijke reden voor het ontstaan van het kannibalisme geweest zijn. Een terugkeer van de ziel van een dode zou zeker tot wraakacties geleid hebben van deze kwade, vijandige zielen.

Goede en slechte geesten, goden en negatieve goden

Naarmate de tijd vorderde was het onvermijdelijk dat de herinneringen aan bepaalde voorouders wiens ziel rond oude kampen bleef zweven vervaagde. Hun heldendaden werden steeds sterker tot ze los van de werkelijkheid stonden. De verhalen over hun daden werden mythes. Clans smolten samen en de verhalen van twee helden versmolten tot nog straffere verhalen. Sommige zielen reïncarneerden als het ware niet meer maar bleven eeuwig hun bovennatuurlijke leven leiden. Sommige eigenschappen die ze tijdens hun leven hadden gehad werden vergeten en andere werden overdreven. Ze waren bijvoorbeeld in staat om te vliegen en ze konden andere natuurkrachten opwekken, stimuleren of stoppen net zoals de mens in zijn verbeelding kon vliegen, zich van het ene moment op het andere op een andere plaats kon bevinden, onder de grond kon reizen en al zijn vijanden verslaan. Zielen werden geesten⁽⁶³⁶⁾ en geesten werden

635 Emile Durkheim, *Les formes élémentaires de la vie religieuse*, Quadrige/PUF, 1910 (2003), Paris, p.391-398.

636 In het Latijn is een ziel 'anima' en een geest 'animus'. Taal kan de verwantschap tussen beide niet beter weergeven worden.

onsterfelijk omdat ze in de mythes van de mens bleven leven. Na verloop van tijd waren ze er in de verbeelding van de mens altijd geweest en zouden ze er altijd zijn.

Een geest was een bovennatuurlijk wezen dat geen directe, unieke band meer had met één bepaald lichaam van een overleden mens. Een geest was bovennatuurlijk, had antropomorfe kenmerken en eventueel bijzondere krachten. Een geest was een verdere abstractie van de ziel. Geesten waren voorheen zielen met buitengewone krachten geweest die na de dood van het lichaam naar hun hemel waren gegaan maar van daaruit rondwaarden op heilige plaatsen. Geesten hadden net als zielen in principe het eeuwig leven. Ze reïncarneerden niet meer. Dat was ook niet nodig want geesten hadden in principe reeds het eeuwig leven.

Er waren naast kwade (of slechte) zielen ook slechte geesten, verdere evoluties van kwade zielen. Ze veroorzaakten en verklaarden het kwaad. Een kind waarvan gedacht werd dat het van slechte geesten voortkwam werd vaak direct na zijn geboorte gedood. De slechte geesten stonden buiten het totemsysteem. Ze waren meer magisch⁽⁶³⁷⁾ dan religieus.⁽⁶³⁸⁾ Magie was een belangrijk aspect van de religieuze wereld van jagers en verzamelaars. In de magie was echter een aspect dat modern is, de wil om het oncontroleerbare onder controle te krijgen. Magische rites waren er op gericht om zaken naar de hand van de jagers en verzamelaars te zetten.

De oppergod is een begrip dat bij jagers en verzamelaars niet bestond. In hun maatschappij was de gelijkheid tussen mensen de regel. De leider was slechts de primus inter pares. Wie hem niet wou volgen deed dat niet. De oudere mannen hadden meestal collectief de leiding van een clan of stam. Iedere man die lang genoeg leefde deelde vroeg of laat in de macht van de ouderen. Hun maatschappij had niet de complexiteit en gelaagdheid die theoretische en abstracte redeneringen moest voortbrengen die ook in de religieuze begrippen hun weerslag zouden vinden. Geesten evolueerden tot goden toen de landbouwmaatschappijen stadstaten hadden voortgebracht die een hiërarchische, een klassenmaatschappij, hadden die zich weerspiegelde in de wereld van het bovennatuurlijke. De godenmaatschappij was in veel opzichten een kopie van de mensenmaatschappij. Goden hebben in vergelijking met geesten geen intrinsiek andere kwaliteiten. Men zou kunnen zeggen dat goden een hogere rang hadden en in een eigen godenmaatschappij – sterk gelijkend op die van de mensen – leefden. Hun goddelijke eigenschappen waren niet wezenlijk anders dan die van geesten of zielen. Pas als ontwikkelde landbouwstaten een paar duizend jaar opkwamen zou op een beperkt aantal plaatsen een ontwikkeling beginnen naar een zuivere abstractie van sommige goden. De ontwikkeling van religie, religieuze begrippen en de maatschappij liepen parallel al volgden de ideeën de maatschappelijke realiteit. Een gecentraliseerde landbouwmaatschappij zou leiden tot het idee van één almachtige alwetende oppergod. Enkel de enige god, die zich voor het eerst, laat in de geschiedenis, rond 2.500 BP, zou ontwikkelen in het judaïsme werd almacht toegezegd. Zo almachtig was de monotheïstische god echter niet want hij moest Satan, zijn negatie, naast zich dulden terwijl zielen en geesten en hun afgeleiden (b.v. engelen) ook gewoon bleven bestaan. Alle zielen, geesten en goden, ook de enige god, hadden antropomorfe kenmerken. De god van het oude testament maakte zich bijvoorbeeld herhaaldelijk boos, was vaak wreed en onredelijk. Hij was dan ook een schepping van de mens en altijd verbonden

637 Magie = al die handelingen, bv. bezweringen, waardoor de mens macht tracht uit te oefenen op krachten die hij in de wereld tegenover zich vindt. (van Dale).

638 Emile Durkheim, *Les formes élémentaires de la vie religieuse*, Quadrige/PUF, 1910 (2003), Paris, p.403-423.

met hem door een onlosmaakbare navelstreng. In de Grieks-Romeinse godenwereld hadden de goden niet enkel zeer menselijke kenmerken en gedragingen, ze gingen zelfs om met gewone stervelingen.

Men kende geesten vaak één of meerdere vrouwen toe, broers, kinderen die hen soms hielpen. Ze hadden macht over de sterren, regelden de baan van zon en maan, lanceerden donder en regen. Men riep hen aan als er te weinig of te veel regen viel. Men sprak ervan als van een soort scheppers. Sommigen werden de vader van de mensen genoemd. Ze hadden soms alles wat op de wereld bestond gemaakt. De evolutie van de eigenschappen van bovennatuurlijke fenomenen ging van concreet naar meer algemeen. Er was en is geen wezenlijk onderscheid tussen de kenmerken van geesten en goden. Net als geesten hadden goden (waaronder eventueel de oppergod of enige god) bovennatuurlijke en antropomorfe kenmerken, een eeuwig leven en meestal bijzondere krachten. Bij geesten en goden is de band met één bepaald lichaam niet noodzakelijk maar ze konden wel als een mens voorgesteld worden.

Toen het idee van geesten eenmaal tot stand was gekomen breidde het zich onvermijdelijk uit naar hogere sferen van het religieuze leven. Mythische persoonlijkheden van een hogere orde werden geboren. Een aantal van de Australische en Noord-Amerikaanse stammen was tot de opvatting gekomen dat sommige zielen/geesten boven andere stonden. Bij hen werd dit proces gemakkelijker in gang gezet omdat Australiërs en indianen in continenten leefden waar onderling contact over vlak land gemakkelijk was. Doordat clans, totems en stammen voortdurend in beweging waren. Sommige groeiden en splitsten of werden zo klein dat ze moesten samengaan met andere groepen enz. Zo kwamen er onvermijdelijk ideeën over geesten die de eigenschappen van meerdere totems, zielen en geesten in zich verenigden. De Australische stammen hielden vaak grote bijeenkomsten waar er een continue uitwisseling van ideeën was. Zo vormde zich een Australische mythologie waarvan een grote geest een essentieel en misschien een noodzakelijk element was. De grote tribale geest was er vaak slechts een combinatie van een voorouderlijke geest en een totemdier dat geëindigd was met het veroveren van een belangrijke plaats. Een geest had vaak kenmerken die van een totemdier waren afgeleid. Ze leken uiterlijk niet enkel op een mens of een dier maar ook op een combinatie van beide. Ze zouden in gecombineerde vormen blijven leven in heel wat landbouwmaatschappijen zoals de Egyptische, de Mesopotamische enzovoort. In ontwikkelde landbouwmaatschappijen waren hiërarchische maatschappijen ontstaan. Deze vonden hun weerspiegeling in de religieuze begrippen. Zowel in de Mesopotamische, Egyptische, Grieks-Romeins-Germaanse godenwereld waren de verhoudingen tussen de goden voor een groot deel een weerspiegeling van de verhoudingen in de maatschappij. We spreken voor de duidelijkheid over de begrippen van **geesten** in de maatschappijen van jagers en verzamelaars en van goden pas vanaf ontwikkelde landbouwmaatschappijen. Ontwikkelde landbouwmaatschappijen hebben een staat, sociale klassen en meestal een stad of steden. In deze maatschappijen bleef men geloven in het bestaan van zielen en geesten.

De meerderheid van de antropologische verslagen in de 19de eeuw en ver in de 20ste eeuw werden opgeschreven door christenen en missionarissen. Enig wishful thinking was hun misschien niet vreemd, zodat ze een parallel zagen met de eigen geloofsovertuigingen. Dit zal er zeker toe geleid hebben dat vaker dan nodig was het begrip god, in de 19de eeuw onvermijdelijk verbonden met de ene monotheïstische god, geplakt werd op inheemse religieuze begrippen.

Twee soorten religieuze krachten: goede en slechte

De goede krachten zijn weldadig, behouden de morele en fysiek orde, verstrekken het leven, gezondheid enzovoort. Positief zijn de mythische voorouder, het totempincipe, het beschermend dier, de beschermgeesten. De slechte en onzuivere krachten staan daar tegenover. De sjamaan werkt met hen. Ze komen uit kadavers, menstruatiebloed, krachten die heilige voorwerpen schenden. Het zijn geesten van dode vijanden, slechte of negatieve geesten van alle slag. Tussen positieve en negatieve krachten is de tegenstelling totaal en kan een radicaal antagonisme bestaan. Er mag geen contact bestaan tussen beide. Menstruerende vrouwen moeten bijvoorbeeld vermeden worden. Dit dualisme dat in de religieuze voorstellingen van jagers en verzamelaars minstens 80.000 jaar oud is zal men veel later heel duidelijk terugvinden in het Zoroastrisme. De leer van de profeet Zoroaster of Zarathustra ontstond rond 3.100 BP. Deze religie kent een goede god, Ahoera Mazda, en een god van het kwade of negatieve god, de duivel, Angra Mainyu. Het Zoroastrisme bestaat tot op vandaag als religie in Iran en India.⁽⁶³⁹⁾

De goede en negatieve religieuze krachten waren niets anders dan een weerspiegeling van de maatschappij van jagers en verzamelaars waar positief en negatief, goed en kwaad voorkwamen in het dagelijks leven, binnen de clan en in de verhouding tussen clans. Men had vriendschappelijke relaties met clans die tot dezelfde stam behoorden maar vaak vijandige, moorddadige met andere clans. Geweld was een vast onderdeel van de maatschappij van jagers en verzamelaars.

De positieve en de negatieve cultus. Verboden en taboes.

Wat heilig is in het totemisme, is duidelijk gescheiden van wat profaan (werelds, niet heilig) is, hoewel tussen beide continuïteit is. Er zijn heel wat rites om heilige en profane zaken te scheiden of gescheiden te houden. Durkheim noemt deze negatieve riten een negatieve cultus. Deze manier van denken en handelen toont een opvallende gelijkenis met de verwantschapssystemen van jagers en verzamelaars die er op gericht zijn te voorkomen dat naaste verwanten met elkaar trouwen. Ze schrijven de gelovige voor om bepaalde zaken niet te doen, zich van bepaalde zaken onthouden. Deze zijn taboe, een Polynesisch woord. Taboes overtreden deed men niet straffeloos. Straffen, ook de zwaarste straf, de dood, konden het gevolg zijn.

Op een begrafenis kon bijvoorbeeld elk contact verboden zijn tussen de dode en zaken die bij een andere clan hoorden. Soms mochten bijvoorbeeld wapens waarmee men op dieren joeg niet gemaakt zijn van een houtsoort, die bij de clan van de jagers hoorde.

Het profane mocht het heilige niet raken. Churinga (heilige totemvoorwerpen) en bullroarer⁽⁶⁴⁰⁾ (een muziekinstrument bestaande uit een koord gebonden aan een ovaal stuk hout dat circa 30 cm lang is) mochten b.v. niet door niet-geïnitieerden beroerd

639 Zoroaster, <http://en.wikipedia.org/wiki/Zoroaster>

640 Een bullroarer is een muziekinstrument bestaande uit een koord gebonden aan een ovaal stuk hout dat circa 30 cm lang is. Het hout wordt aan de koord in grote cirkels rondgedraaid wat een geluid van een lage frequentie voortbrengt dat over grote afstand hoorbaar is en gecodeerde informatie kon doorgeven. Bullroarers werden ook in Eurazië, Amazonië en Noord-Amerika gebruikt. Het is waarschijnlijk één van de oudste muziekinstrumenten ter wereld. In de Dordogne werd een exemplaar gevonden dat 25.000 jaar oud is. In Australië was het een heilig en geheim voorwerp dat niet aan vrouwen, kinderen en buitenstaanders werd getoond. Zijn geluid werd verondersteld dat te zijn van de mythische regenboogslang.

worden. Enkele voorbeelden van taboes:

- ✦ Bloed was bij ongeveer alle volkeren die het totemisme kenden met verbodsbepalingen omgeven.
- ✦ Men mocht zijn eigen totemdier of totemplant niet eten, hoewel het initieel waarschijnlijk wel mocht en er veel uitzonderingen op waren. Men mocht zijn totemdier bijvoorbeeld vaak wel eten als het door een lid van een andere clan gedood was.
- ✦ Bepaalde woorden mocht men niet uitspreken.
- ✦ Sommige dieren mochten enkel door vrouwen gegeten worden.
- ✦ Een vrouw mocht nooit de instrumenten van de cultus zien.
- ✦ Er waren rituele gezangen die vrouwen niet mochten horen, soms op straffe des doods (*Howitt*).

Bij de Australiërs was het leven in twee duidelijk gescheiden gebieden ingedeeld. Langs de ene kant was er de jacht, de visvangst, de oorlog (het profane) langs de andere kant de cultus (het heilige). Op religieuze feestdagen werd het werk gestaakt en stopte het publieke leven.

Het religieuze en het profane leven konden ook niet in dezelfde ruimte samengaan. Vandaar een speciale plaats voor het religieuze leven, vandaar heilige plaatsen (veel later tempels) en sanctuaria.

In Australië werden de geïnitieerde jongens onderworpen aan extreem negatieve rites. Ze moesten zich onder leiding van ouderen terugtrekken uit de maatschappij, mochten geen vrouwen en niet-geïnitieerden zien, moesten vasten, werden besneden en ondergingen ook andere extreme uithoudingsproeven waarbij niet zelden bloed vloeide. De Noord- en Midden-Amerikaanse indianen dachten dat men de hardste martelingen moest kunnen doorstaan. Door wat hij zichzelf aandeed ging de mens hier in tegen de natuur, tegen het profane. De initiatie moest een radicale verandering van hun mentale staat meebrengen. Het was de manier waarop men pijn trotseerde die de moed en de grootsheid van de mens in kwestie tot uiting deed komen. Lijden, zelfkastijding, zich dingen ontzeggen was van in de vroege geschiedenis een onderdeel van religie.⁽⁶⁴¹⁾

Circumcisie (besnijdenis) en subincisie (hierbij werd de onderkant van de penis ingesneden waarbij de pisbuis over de lengte wordt opengesneden) kwamen voor. Beide praktijken hadden als doel om de genitaliën een buitengewone kracht te geven. De penis werd zo heilig. Circumcisie en subincisie werden bij initiatierites gebruikt in Afrika, Australië, Zuid-Amerika, Polynesië en Melanesië. Een subincisie kon binnen vier weken genezen. De Australiërs die dit toepasten dachten dat het mannelijke geslachtsdeel dan op een vagina leek en het regelmatig laten bloeden van de insnijding leek op de menstruatie.⁽⁶⁴²⁾ Pijn was de generator van veel buitengewone krachten. Belangrijk voor de clan was: geweld was onvermijdelijk, moed was belangrijk in oorlog en jacht.

641 *Emile Durkheim, Les formes élémentaires de la vie religieuse, Quadrige/PUF, 1910 (2003), Paris, p.428-451.*

642 *Het kon zijn dat mannen moesten gaan zitten om te plassen hoewel ze hun scrotum tegen hun penis konden houden om rechtopstaand te wateren. Subincisie, besnijdenis en gelijkaardige praktijken moeten de afgelopen honderdduizend jaar heel wat zware verminkingen en mensenlevens, onder andere door infecties, gekost hebben. Wikipedia. <http://en.wikipedia.org/wiki/Subincision>*

Australische meisjes amputeerden soms het tweede en derde vingerkootje van hun wijsvinger omdat men dacht dat men daarna gemakkelijker yamswortel vond. Dergelijke amputaties, besnijdenissen, het uitslaan of afvijlen van tanden kwamen ook elders in de wereld voor. Het is een bewijs dat het totemisme één oorsprong had en dat het gedurende tienduizenden jaren van generatie op generatie werd doorgegeven.

De positieve cultus

De elementen van het offer, de verzekering van de productie

Het doel van het offer was een menselijke wens te laten inlossen door de totem, de geesten enz. Bij de Arunta (Australië) had het eerste deel van de rites als doel de voorspoed van het totemdier of de totemplant die als totem diende te verzekeren. Bij een dergelijke rite doorboorde een man van de Wonkongarustam in Australië zijn scrotum en het vel rond zijn navel met scherp gepunte botjes. Het bloed dat daardoor vloeide werd in het water geplengd opdat er meer vissen zouden komen.

Bij de Dieri werd het offeren van het eigen bloed gevolgd door gevechten tussen de mannen die elkaar sloegen met hun wapens. De gevechten stopten slechts als de vrouwen tussenbeide kwamen. Het bloed dat hier vloeide werd gemengd met de uitwerpselen van het totemdier, een slang, die daardoor in overvloed zou geboren worden. De Australiërs beschouwden deze rites als buitengewoon effectief. Hun essentie was de productie van voedsel voor de clan te vergroten.

De krachten van de geesten moesten regelmatig nieuwe kracht bij krijgen. Dat was de reden van de positieve cultus. Een kangoeroeman (een man die als totem de kangoeroe heeft) moest af en toe wat kangoeroevlees eten.

Het offer was een gerecht, voeding. De gelovigen namen er in dezelfde mate aan deel als de totem of geest aan dewelke het geofferd werd. Delen van het offer worden aan de geest geofferd, andere delen waren voor de mensen. Het offer schiep een kunstmatige verwantschapsband. Gemeenschappelijke voeding, gemeenschappelijk eten kan hetzelfde effect geven als een gemeenschappelijke oorsprong (van de geest, een voorouder met buitengewone krachten en de levende mensen).

De diersoort of plantensoort die de totem was moest door de rites vruchtbaar (der) gemaakt worden. De diersoort en plantensoorten dankten hun leven aan de rites van de mens maar de mens was op zijn beurt van hen afhankelijk voor zijn voedsel of zijn kracht. Er was een wederzijdse afhankelijkheid, het principe 'do ut des' (*Ik geef opdat jij geeft*) was essentieel in het totemisme.

Als men later in de geschiedenis dieren en mensen offerde dan deed men dat omwille van dezelfde principes van het totemisme (waar regelmatig bloed vloeide): het offer moest de totem, de geest voeden, zo in leven houden en daardoor voor een goede oogst en/of goede jacht zorgen.⁽⁶⁴³⁾

Het zoenoffer.

Alles wat gevoelens van angst of schrik opriep vroeg om een verzoeningsoffer. De rouw was het belangrijkste voorbeeld van een verzoeningsceremonie. De overledene werd beschouwd als een sacraal wezen. Daarom moest elk contact met het profane leven uitgesloten worden.

Bij de Australische Waramunga werd als volgt gereageerd op de nakende dood van

643 *Emile Durkheim, Les formes élémentaires de la vie religieuse, Quadrige/PUF, 1910 (2003), Paris, p.468-496.*

een man. Toen het nieuws zich verspreidde sneed een man zich bij de stervende tot hij zwaar bloedde. Het doen vloeien van bloed was een offer aan de dode, aan zijn ziel. Na zijn dood brachten meerdere mensen zichzelf zware verwondingen toe. Eén man verwondde zichzelf zo zwaar en verloor zoveel bloed dat hij niet meer recht kon staan. Wie zich sneed had een verwantschapsrelatie met de dode.

Door het overlijden van een verwant hadden Australische vrouwen bijzonder zware verplichtingen, bijvoorbeeld twee jaar zwijgen. Van een vrouw was bekend dat ze 24 jaar had gezwegen. Moeders van overledenen verbrandden zich aan de borst, soms zo erg dat de dood erop volgde. De vrouwen moesten het vaker bekopen als het op lijden en bloeden aankwam door hun mindere status. Het vergieten van bloed duurde tot op de begrafenis. Deze praktijken wijzen er op dat de stelling dat jagers en verzamelaars de dood gemakkelijk aanvaardden zeker niet altijd waar was. In de rouw deed men zich pijn om te bewijzen dat men leed. De rouw was opgelegd door de groep. Een familie die aanvaardde dat een familielid stierf zonder dat gerouwd werd, abdicerde. De gevoelens moesten in overeenstemming zijn met de situatie.

Andere verzoeningsoffers vonden plaats als bijvoorbeeld de religieuze schatten van de totem gestolen werden. Men hield dan een zelfde soort rouw als bij het overlijden van een clanlid. Ook bij slechte vangsten of oogsten, droogte, hongersnood ging men op dezelfde manier te werk: dansen, vasten, zelfkastijdingen, martelingen enzovoort. In Australië deed men dit tegen droogte. Al deze offers wijzen op de wil van de vroege mens om de natuur te controleren bijvoorbeeld om regen af te smeken of te doen ophouden. Het is duidelijk dat offers om een goede oogst af te smeken in landbouwmaatschappijen uit de praktijk van jagers en verzamelaars geëvolueerd waren en geen uitvinding van boeren waren.

De Australische Kurnai gingen op aangeven van de ouderlingen hun vrouwen uitwisselen als ze het zuiderlicht gezien hadden. Ze hadden schrik dat het zuiderlicht, aangestoken door de geest Mungan-Ngaua, de hele wereld in vuur en vlam zou zetten. Bij de eveneens Australische Waiibaio wisselde men de vrouwen uit telkens als een epidemie imminent leek. Bloed laten vloeien leek de Australiërs ook een efficiënt middel tegen ziektes. Het aderlaten heeft een lange geschiedenis.⁽⁶⁴⁴⁾

Van een totem naar

een ziel, een onbepaalde kracht (wakan, orenda, mana...)

Aangezien het totemisme over zijn concrete verschijnselen heen een gemeenschappelijke kern had was het onvermijdelijk dat het als gevolg van onderling contact, door verloop van tijd, hier of daar zou evolueren van een concreet verschijnsel (b.v. de totem van de buffel) naar een veralgemeend principe, een abstracte kracht.

Bij de Sioux-indianen van Noord-Amerika werd dit wakan genoemd, bij de Iro-kezen orenda, op de Melanesische eilanden, waar men veel sporen vond van het totemisme, heette het mana enz. Het verband tussen totem, wakan enzovoort is dat er bijvoorbeeld bij de Omaha-indianen collectieve en individuele totems waren, beide bijzondere vormen van wakan. Hoewel het idee van wakan gegroeid is uit het idee van de totem (en de individuele totem gegroeid is uit de collectieve) is door evolutie het begrip op zijn kop gezet: de Omaha geloven dat de totem zijn kracht ontleent aan het algemene principe. *“Als de verschillende totemistische principes, aan dewelke zich de*

644 Emile Durkheim, *Les formes élémentaires de la vie religieuse*, Quadrige/PUF, 1910 (2003), Paris, p.556-581.

verschillende clans van een zelfde stam richten, van mekaar onderscheiden zijn, dan zijn ze toch met elkaar vergelijkbaar; want ze spelen alle dezelfde rol in hun respectievelijke sfeer. Welnu, er zijn maatschappijen die deze natuurlijke gemeenschap hebben aan gevoeld en die zich vervolgens aan de notie van een unieke religieuze kracht opgetrokken hebben waarvan alle andere heilige principes slechts modaliteiten zijn die de eenheid van het universum zou uitmaken. En aangezien deze maatschappijen nog doordrongen zijn van totemisme, omdat ze geëngageerd blijven in een sociale organisatie die identiek is aan die van de Australische volkeren, is het aanvaardbaar om te zeggen dat het totemisme dit idee in zijn flanken droeg.

Het is dat wat men kan waarnemen bij een groot aantal Amerikaanse stammen die horen bij de grote familie van de Sioux: Omaha, Poka, Kansas, Osage, Assiniboin, Dakota, Iowa, Winnebago, Mandan, Hidatsa enz. Meerdere van deze maatschappijen zijn nog georganiseerd in clans, zoals de Omaha, de Iowa; andere waren het niet lang geleden en, zegt Dorsey, men vindt bij hen ‘alle fundamentelementen van het totemstelsel zoals in de andere maatschappijen van de Sioux.’ Welnu, bij deze volken, boven de bijzondere goden aan dewelke de mensen een cultus wijden, bestaat een eminente kracht, waarvan alle andere als afgeleide vormen zijn en die ze wakan noemen.”⁽⁶⁴⁵⁾

De individuele totem of de ziel, de voorloper van de engelbewaarder

Totems waren in de eerste plaats een collectieve aangelegenheid. Later kwamen er ook, maar niet overal, individuele totems die men – soms wel soms niet – verplicht was om aan te nemen. Een individu had dan zelf ook een individuele relatie met een dier, een plant, een object enzovoort. Het gaf de mens zijn voornaam. De individuele totem was net als een gewone totem een wezen in dierlijke of plantaardige vorm dat als functie had het individu te beschermen.

Het individu had een ziel gekregen van een overleden voorouder en stamde dus niet af van zijn persoonlijke, individuele totem. De individuele totem was een vriend en een beschermer. De persoonlijke totem werd gekozen, rond de initiatieperiode. In een mens huisden zo als het ware twee zielen: een eerste die via de voorouders kwam en een tweede, de individuele totem die bij het individu hoorde.⁽⁶⁴⁶⁾ Men kon eventueel van individuele totem veranderen.

De seksuele totem: nog een ziel

Het seksuele totemisme, waarbij de totem gebaseerd is op het geslacht, kwam enkel voor bij een klein aantal stammen van Victoria en Nieuw-Zuid-Wales in Australië. Alle vrouwen hadden er dezelfde totem (b.v. de uil), alle mannen een andere (b.v. de vleermuis), ongeacht de clan waarbij ze hoorden. Mannen en vrouwen vormden er als het ware twee verschillende, antagonistische maatschappijen. Net als bij gewone totems hadden mannen en vrouwen mythische banden met een dier (het respecteren, niet doden, niet eten). Elke sekse dwong bij de andere sekse respect af voor zijn totemdier.⁽⁶⁴⁷⁾

645 Emile Durkheim, *Les formes élémentaires de la vie religieuse*, Quadrige/PUF, 1910 (2003), Paris, p.274-276. Durkheim wijst er op dat wakan vaak werd vertaald als de ‘grote geest’ (of grote Manitoe) maar dat dit niet juist is. De indianen stellen zich de wakan voor als een onbepaalde vorm. Het is niet mogelijk om zich de wakan voor te stellen met attributen en bepaalde kenmerken.

646 Ook hier zijn uitzonderingen. Bij de Australische Wotjobaluk is ook de individuele totem erfelijk. Emile Durkheim, *Les formes élémentaires de la vie religieuse*, Quadrige/PUF, 1910 (2003), Paris, p.230-234 en 399-402.

647 Emile Durkheim, *Les formes élémentaires de la vie religieuse*, Quadrige/PUF, 1910 (2003), Paris,

Het hiernamaals: de vereniging met de totem

In de dood zocht men vaak de vereniging met de totem. Men geloofde bijvoorbeeld dat men dan zou veranderen in zijn totemdier. De 'Zwarte Schouder'-clan (de schouder van de bizon) van de Omaha geloofde dat een clanlid naar de bizons ging. Hij werd stervend in een bizonhuid gewikkeld. Egyptische koninginnen werden soms in sarcophagen in de vorm van een koe begraven. Het idee van de reïncarnatie in een dier was gebaseerd op de reïncarnatie van de voorouders in nieuw geboren kinderen. De vereenzelviging met een dier was in het totemisme vaak zo groot dat de reïncarnatie in de hoofden veranderd was in de reïncarnatie in het totemdier. Voorouders werden in deze opvatting vaak gezien als dieren. Dit is de basis van de reïncarnatie in het hindoeïsme.

"God en de maatschappij vormen slechts één" (Durkheim)

Heilige voorwerpen, totems en totemsymbolen, de clan en de viering van de gemeenschap

Het totemisme had zijn totemsymbolen, heilige voorwerpen, heilige plaatsen, totempalen (in Noord-Amerika en op plaatsen in Australië), tatoeages en andere versieringen. Naarmate het totemisme zich ontwikkelde kwam er onvermijdelijk evolutie in het type dieren dat als totemdier gekozen werden. De Nieuw-Guinezen en Australiërs konden bijvoorbeeld onmogelijk anders dan buideldieren kiezen in plaats van de levend barenden zoogdieren van Indonesië waar ze onvermijdelijk vandaan kwamen. In oorsprong waren totemdieren dieren waar op gejaagd werd, die vlees leverden. Later werden ook andere dieren, waarvan de vleesopbrengst soms marginaal was, als totemdier gebruikt. Men kende dergelijke totemdieren allerlei eigenschappen toe.

Het valt op dat veel totems vaak vrij onbetekenend waren: de hagedis, de rups, de rat, de mier, de kikker, de kalkoen, de kaketoer enzovoort. Het waren na een lange evolutie niet altijd meer de dieren, planten of hemellichamen die een eminente rol speelden in de cultus maar de emblemen en symbolen, de voorstellingen van de totem. Zij hadden maximale heiligheid. De bron van de religiositeit bevond zich in hen. De reële dieren, planten enz. waren er slechts een afspiegeling van. *"Zo, is de totem voor alles een symbool, een materiële uitdrukking van iets anders. Maar van wat? (...) Langs de ene kant is het de uitwendige en tastbare vorm van wat we het totemprincipe of de totemgod hebben genoemd. Maar langs de andere kant is het ook het symbool van deze bepaalde maatschappij die men de clan noemt. Het is er de vlag van; het is het teken door hetwelke de clan zich onderscheidt van de andere, het zichtbare teken van zijn personaliteit, teken dat door alles gedragen wordt wat deel uitmaakt van de clan, mensen, beesten en zaken. Als het dus, terzelfdertijd het symbool is van de god en de maatschappij, is het niet dat de god en de maatschappij slechts één vormen?"*⁽⁶⁴⁸⁾ Dit was zonder meer een revolutionaire vaststelling van Emile Durkheim.

De houten churinga's werden bewaard tot ze quasi uiteen vielen en dan probeerde men ze nog bijeen te houden met pezen en hars. In één enkele heilige plaats werden ooit 68 houten churinga's van één totem bewaard. Churinga's konden uitgeleend worden, ook aan andere totems.

Bij de religieuze symbolen hoorden in Australië de churinga of heilig voorwerp (gemaakt van hout of steen), de heilige boom of nanja. Deze stenen waren soms van

p.234-236.

648 Emile Durkheim, *Les formes élémentaires de la vie religieuse*, 1910 (2003), Paris, p.294-295. Tekst in vet door ons, M.V.

een zeldzame soort of van een zeldzame kwaliteit. Op de houten churinga's werden de symbolen van de totem aangebracht. Ze werden ook met rode oker ingewreven. Heilige bomen zullen wereldwijd – vaak lange tijd nadat het totemisme verdwenen was – een belangrijke rol blijven spelen in het religieuze leven en de folklore. Veel van de folklore die in Europa recent nog leefde bestond uit overblijfselen van het totemisme. Bijvoorbeeld een boom planten bij de geboorte van een kind schiep een band tussen boom en kind.

Voor Emile Durkheim is het collectieve aspect van de religieuze totemistische bijeenkomsten en de rites die daar bij horen heel belangrijk. *"De rituelen zijn voor alles een middel door dewelke de sociale groep zich periodiek bevestigt."*⁽⁶⁴⁹⁾ De gemeenschap bevestigde tijdens de ceremonies haar gemeenschappelijk belang, haar samenhang, ze vierde volgens Durkheim als het ware zichzelf in deze bijeenkomsten. Ze versterkte er de samenhang van de clan, stam of totem. Ze was een uiting van het gemeenschappelijk belang van de clanleden. Totemleden waren geen directe familie van elkaar maar hadden wederzijdse verplichtingen: wederzijdse bijstand, rouw, vendetta, niet huwen met elkaar. Ze hadden wel dezelfde naam, die van de totem. (Durkheim p.142-143; Spencer & Gillen, p.140-161)

Het oudste beroep ter wereld: sjamaan⁽⁶⁵⁰⁾

In veel religies van jagers en verzamelaars die tot in recente tijden bestonden – en daardoor nog konden bestudeerd worden – was er iemand met een speciale functie, de sjamaan. De sjamaan was meestal een man maar er waren ook vrouwelijke sjamanen. Hij combineerde meestal de functies van genezer, tovenaer en medium. *"Hij staat in nauw contact met geesten, vliegt in de lucht wanneer hij wil, doodt of geneest, is onkwetsbaar en onzichtbaar als hij wil en controleert de elementen."*⁽⁶⁵¹⁾

De sjamaan kon een heler, een medium, een raadgever zijn in verband met zaken van de bovennatuurlijke, spirituele wereld. Het was vaak ook een medicijnman die een nog grotere kennis had van het menselijke lichaam en geneeskundige planten dan de gemiddelde jager-verzamelaar. In veel culturen aten sjamanen hallucinerende planten of paddestoelen. In combinatie met dansen konden ze in trance geraken en vielen ze soms bewusteloos. Sjamanen voelden bij de meeste volkeren zelf hun roeping. Indien ze er in slaagden een paar zaken juist te voorspellen of te beïnvloeden werden ze door de gemeenschap aanvaard en kregen ze van bestaande sjamanen een vorm van opleiding. Sjamanen waren één van de eerste met zekerheid gekende gespecialiseerde personen in de lange geschiedenis van jagers en verzamelaars. Dit wil niet zeggen dat zij slechts sjamanen waren. Om aan hun kost te komen moesten zij ook jagen en verzamelen.

649 Emile Durkheim, *Les formes élémentaires de la vie religieuse*, Quadrige/PUF, 1910 (2003), Paris, p.514-515 en p.553-555.

650 Meestal wordt geloofd dat prostituee het oudste beroep ter wereld is. Het bestaan van het groepshuwelijk en heel de maatschappelijke organisatie van jagers en verzamelaars maakt dat zeer onwaarschijnlijk.

651 Frazer J.G., *Marriage and Worship in the Early Societies. A treatise on Totemism and Exogamy*, Volume 1, Totemism, 1887 p.141-142.

De religieuze voorstellingen van jagers en verzamelaars vormen de basis van de meeste latere religieuze voorstellingen

De vroege mens, geconfronteerd met het probleem van de dood ontwikkelde als oplossing het bestaan van de ziel en de vooroudercultus. Ze moesten mee zorgen voor de goede reproductie van de mensengemeenschap. Voor de onzekerheid van de opbrengst van de jacht en de pluk werkten jagers en verzamelaars het totemisme uit. Dit moest het voedsel verzekeren dat nodig was voor de fysieke reproductie van de clans. Het is verbazingwekkend dat veel van de basisbegrippen en praktijken, die de kern van elke hedendaagse religie uitmaken minstens 80.000 jaar en waarschijnlijk veel ouder zijn.

Religieuze begrippen

1. Het geloof in het bestaan van een onsterfelijke ziel (alle religies) en de reïncarnatie er van (in het hindoeïsme en de monotheïstische religies). Een ziel was bij jagers en verzamelaars nog verbonden met één bepaald lichaam en via reïncarnatie met een lange rij voorouders. Zielen hadden bovennatuurlijke kenmerken, leefden eeuwig en hadden mogelijk macht over de levenden.

2. Het begrip geest ontwikkelde zich uit de ziel. In landbouwmaatschappijen zou zich uit het begrip geest, al dan niet in combinatie met het geloof in totems, het begrip god ontwikkelen.

3. Boze zielen en kwade geesten. Later in landbouwmaatschappijen, negatieve goden of duivels, (in quasi alle religies).

4. De individuele totem, een beschermende geest (cfr. engelbewaarder).

De vooroudercultus, de religie van jagers en verzamelaars

5. Het animisme en het herdenken van de voorouders zijn onlosmakelijk verbonden. Vooroudercultus bestaat vandaag nog in o.a. in China, Tibet en Vietnam. Het christelijke allerzielen is ook een herdenking van de overleden voorouders. Voor het zielenheil van de overledenen worden ook vandaag nog erediensten uitgevoerd.

Geworteld in de (re)productie, voedsel, jacht en verzamelen

6. De vereenzelviging van de mens met zijn totemdier. Zij hadden dezelfde essentie, dezelfde ziel. Uit die vereenzelviging werden mythische figuren, later goden (in landbouwmaatschappijen) afgeleid, die half dier en half mens waren (beeldjes in Zuidwest-Duitsland, veel later: goden in Mesopotamië, Egypte).⁽⁶⁵²⁾

7. Taboes. Het voedseltaboe (judaïsme, islam, christendom, hindoeïsme enzovoort) maar ook veel andere taboes hebben hun wortels in de overtuiging dat men door bepaalde handelingen te doen of niet te doen een betere opbrengst van de jacht of het verzamelen zou bekomen. Het is een instelling, een poging om de realiteit te bezweren, te controleren, meester te zijn.

8. Bloed en bloedingen speelden een belangrijke rol. Bloed stond gelijk met 'leven'. De besnijdenis kwam wereldwijd voor. Van lijden, zelfkastijding, vasten enzovoort werd in veel religies een heilzame werking verwacht. Het plengen van menselijk bloed was vaak een offer om succes te bekomen, b.v. meer wild in de jacht. Bloed speelt ook in de mis van het christendom een belangrijke rol.

⁶⁵² Bij de Arabanna en de Warramunga zijn de voorouders half mens, half dier. Claude Lévi-Strauss, *La pensée sauvage*, Plon, 1962 (2004), p.107-108,

De bevestiging van de samenhang van de maatschappij. Religieuze bijeenkomsten, plaatsen en objecten

9. In de religieuze bijeenkomst/viering (b.v. van de totem), door het uitvoeren van rites werd de eenheid van de gemeenschap bevestigd en versterkt, (alle religies).

10. Op religieuze feestdagen werd het werk gestaakt, stopte het openbare leven.

11. Het religieuze en het profane leven kunnen ook niet in dezelfde ruimte samengaan. Vandaar een speciale plaats voor het religieuze leven, heilige plaatsen (veel later tempels) en sanctuaria. Deze waren ook asielplaatsen.

12. Heilige voorwerpen, stokken, stenen e.a. (cfr. de zwarte steen van de Kaaba in Mekka). De bedevaart naar heilige plaatsen waar meestal de heilige voorwerpen van de clan of stam bewaard worden (alle religies).

De hemel

13. Na de dood gaan de zielen leven op een plaats (de hemel, het hiernamaals, het paradijs, de eeuwige jachtvelden) die lijkt op de aarde maar waar het veel beter vertoeven is want alles is er in overvloed. In het totemisme komt daar de vereniging met de totem tot stand.

14. Bij jagers en verzamelaars zien we al dat zielen (zelden, maar het kwam voor) in het hiernamaals worden beloofd volgens hun leven, hun verdienste op aarde.

Rites, religieuze plechtigheden en praktijken

15. Rites (alle religies). Bij de belangrijkste rites horen die welke de jacht moeten laten slagen of de opbrengst van de totem verzekeren. Het zijn vruchtbaarheidsrites. In landbouwmaatschappijen zullen zij evolueren tot rituelen om een goede oogst te bekomen en oogstfeesten.

16. De overgangsrites (rites de passage) doopsel, initiatierites, huwelijk zijn niet enkel een initiatie in het volwassen leven maar vaak ook een religieuze initiatie in de vooroudercultus en het totemisme. (bijna alle religies)

17. Het offer is in oorsprong een gemeenschappelijke maaltijd tussen de mens en zijn totem. De mens wil door zijn offer iets in ruil bekomen. Een algemeen kenmerk van alle religies is: de gelovige wil iets bekomen van zijn religie. Bij jagers en verzamelaars, bij boeren was dat in de eerste plaats voedsel. Bij groepen en mensen die het accent legden op het spirituele aspect was dat geestelijke rust, extase, mystieke ervaring enzovoort

18. Het vasten is vaak een onderdeel van een rite bijvoorbeeld voor men op jacht gaat wordt gevast. Vasten is vaak een onderdeel van de initiatierites.

'Do ut des' (Ik geef opdat jij geeft) was essentieel

19. Een universeel kenmerk van religies is dat ze in het algemeen gericht zijn op materiële voordelen. Men is gelovig, men voert rites uit omdat deze uiteindelijke materiële voordelen meebrengen voor de gemeenschap en/of het individu. Dit kan ontkend worden maar het verandert de werkelijkheid niet. In landbouwmaatschappijen zal een zeer klein deel van de gelovigen de voordelen eerder zien in spirituele beloningen zoals mystieke ervaringen maar dat verandert wezenlijk niets aan de kern van de zaak.

De vele functies en invloeden van religie

Jagers en verzamelaars hadden een ideologie die in de eerste plaats als een totaalsysteem moet begrepen worden, waar alles met alles verband houdt, 'où tout se tient'. In dat kader maken de zuiver religieuze geloofspunten een – onlosmaakbaar – deel uit van de ideologie, alle ideeën over moraal, de groep, de dieren, planten, objecten enzovoort. Religieuze overtuigingen waren belangrijk maar niet allesoverheersend zoals dat later vaak het geval zou zijn bij de monotheïstische godsdiensten.

Onderstaande bereiken van het leven van jagers en verzamelaars waren vaak onlosmakelijk met hun religie ineen gestrengeld.

Rites de passage (doop, initiatie, huwelijk begrafenissen)

De overgangsrites hadden een grote betekenis voor het persoonlijk en het clanleven. Er zaten vaak ook religieuze aspecten aan vast.

Na de geboorte werd een kind – wereldwijd – gewassen met water, in water gedoopt. Dit was noodzakelijk om hygiënische redenen. Het was meestal ook het moment waarbij men het kind een naam gaf. Het doopsel in recente religies is afkomstig van deze praktijk van jagers en verzamelaars. Vandaag nog wordt de gedoopte, ook als is hij/zij volwassen, in sommige gemeenschappen compleet ondergedompeld in water en een naam of een nieuwe naam gegeven. Aangezien bij jagers en verzamelaars de ziel van een voorouder in een nieuwgeborene kwam had een doop ook een religieuze betekenis.

De volgende overgangsrite in het leven van een mens was de initiatie. Zij hoorde bij de opvoeding van jongeren. Zij was er de afsluiting van de jeugd en de overgang naar het leven als volwassene. Bij jagers en verzamelaars werden zeker de jongens bij hun initiatie ingewijd in de religieuze aspecten van de totem zoals de voorouders en de heilige plaatsen en voorwerpen.

Het huwelijk was bij jagers en verzamelaars een verbintenis van individuen voor elkaar, hun families en voor de gemeenschap. Soms was het een verbintenis van families waarin de individuen zelf niets te zeggen hadden. Religie had intrinsiek niets met het huwelijk te maken.

Het overlijden had wel religieuze aspecten want het was het moment waarop de ziel het lichaam definitief verliet. De begrafenissen waren meestal zeer belangrijk. Een dode moest goed begraven worden, desnoods een tweede keer opdat zijn ziel in vrede zou kunnen naar het hiernamaals gaan. Naargelang de plaats en de stam waren zielen van dode familieleden goedaardig maar dat was niet overal het geval. Indien ze een reden hadden om ontevreden te zijn konden ze terugkeren om de levenden schade te berokkenen.

Het doopsel

“De Maori's hadden ook een doopceremonie, Als het kind acht dagen was, kwamen verwanten en vrienden samen aan de kant van een waterloop. Een priester stak de tak van karamu recht in het water. Men sneed de navelstreng van het kind door met de hulp van een schelp en men maakte hem vast aan een tak. Dan besprenkelde de priester het kind met het water dat daar liep. Soms dompelde hij het kind onder. De naamgeving sloot de ceremonie af. De Maori's⁽⁶⁵³⁾ wassen een nieuwgeborene gedurende tien dagen. (...)

Bij de Herero van Zuidwest-Afrika, wordt een nieuwgeborene gewassen, het is de enige keer dat hem dit zal overkomen in heel zijn leven, dan afgespoeld en ingevet, en ziedaar de ceremonie beëindigd.”

653 De Maori's zijn de eerste bewoners van Nieuw-Zeeland. De Amaxosa zijn een stam in Zuid-Afrika.

“De Cherokee geloofden dat een kind zou sterven als men de derde dag van zijn leven naliet het ceremonieel te wassen. Bij de Takelmas-indianen van Oregon droeg men een kind naar de rivier een maand na zijn geboorte en daar werd het heen en weer geschommeld boven het water; het was een soort dooprite.”

Lucas Bridges vertelde over de Yámana van Vuurland: *“Als vrouw een dochter had gebaard, nam ze 's anderendaags, zelfs tijdens de strengste winters, de nieuwgeborene op haar rug en ging er mee in het water, zich tot aan de hals onderdompelend. Zoals de Alkalufvrouwen konden enkel de Yámanavrouwen zwemmen (...).”⁽⁶⁵⁴⁾*

“De zuivering van het nieuwgeboren kind verschijnt bij de lagere rassen in verschillende vormen, (...)” Het wassen van het kind en het geven van de naam komen niet altijd samen voor. *“Bij sommige Jakunstammen van het Maleisisch schiereiland wordt het kind van zodra het geboren is naar een naburige stroom gedragen en gewassen; het wordt dan terug naar het huis gebracht, het vuur wordt aangewakkerd en er wordt welriekend hout op geworpen, over hetwelk het kind verschillende keren wordt heen en weer gezwierd.”⁽⁶⁵⁵⁾*

Controle over de realiteit.

Dagelijks voedsel, de samenhang van de gemeenschap en totemisme

De clans van de vroege mens dienden in de eerste plaats om de clan te reproduceren. Het verzamelen van voedsel en de jacht waren daartoe de hoofdmiddelen. In het verzamelen van voedsel wisselen slechte jaren goede af en in de jacht is men nooit zeker van het resultaat. Die onzekerheid bracht automatisch het verlangen voort om die werkelijkheid te controleren. Eén van de pijlers waaruit religie ontstond was het totemisme. Voedsel stond in het centrum van het bestaan van jagers en verzamelaars. De samenhang van de gemeenschap was essentieel want zij was de producent van het voedsel (*Alain Testart*). **Dit is een zeer belangrijk aspect van religie: zij bevordert en smeedt de samenhang en de eenheid van de maatschappij.**

Controle over de realiteit. Macht en onmacht om tegenslagen uit te schakelen. Troost voor ziekte en dood

Ook vandaag zien we dat bijgeloof vaak spontaan ontstaat. Het volstaat dat er omstandigheden zijn waarover de mens geen controle heeft, bijvoorbeeld ziekte, dood, droogte, overstromingen maar ook de uitslag van een examen, voetbal, liefde, de beurs en andere zaken waar de mens belang heeft in een bepaalde afloop. Hij zoekt spontaan een houvast om de uitkomst naar wens te laten verlopen. Met andere woorden ook hier zien we dat de mens uiteindelijk controle wil over de werkelijkheid, zelfs in situaties waar dat soms nauwelijks of niet mogelijk is.

De andere zijde van het verlangen om de realiteit te controleren is het gevoel van onmacht bij tegenslagen. De vroege religie is ook een uiting van de wens van de mens om de realiteit te controleren en zo de eigen onmacht op te heffen.

Ieder mens wordt in zijn leven onvermijdelijk geconfronteerd met dood, ziekte, tegenslag, verlies, misdaad (als dader en/of slachtoffer) enzovoort. Het is eigen aan de mens dat psychologische mechanismen voor deze verschijnselen een reden, een uitleg, troost enzovoort zoeken én vinden. Deze mechanismen zijn diep geworteld in de mensheid. Ze maken deel uit van onze overlevingsmechanismen.

654 Les indiens Yamana (Yagàn), <http://www.limbos.org/sur/yamanfr.htm>

655 Hutton Webster, *Le tabou, Payot, Paris, 1952, p.72-77. Les jumeaux et leur mère, objets de tabous, p.90-91.*

Het geheel van deze overlevings- of troostmechanismen is samengesmolten met religieuze overtuigingen die zin zouden geven aan wat onvermijdelijk deel uitmaakt van het leven zelf.

Dit vond zijn weerslag in de vooroudercultus. Veel van de problemen die een diepe indruk maken op de mens, zoals verdriet om de dood van een ouder, een geliefde, een kind enzovoort hebben op zich niets met religie te maken. Maar de troost, de verklaring die mensen zoeken wordt vaak beschouwd als een onderdeel van de religie.

Het onzekere, het onverklaarbare en het niet-begrepene

Voor de vroege mensen waren er uiteraard fenomenen die onverklaarbaar waren en/of schrik inboezemden: donder, bliksem, roofdieren en zeker slangen, branden, een zonsverduistering enz... Het leven was onzeker. De mens heeft zich niet of nauwelijks weten te onttrekken aan de directe invloed van het klimaat.

Het onzekere, het onverklaarbare en het niet-begrepene waren een andere as langs waar religie kon ontstaan, ontstond en bleef bestaan.

Moraal – noodzakelijk voor het samenleven

Volgens de *van Dale* is moraal de “2. *zedelijke waardering van specifiek menselijke handelingen* en 3. *vaste zedelijke beginselen, iemands voorstelling van goed en slecht.*” Geen enkele menselijke gemeenschap kan bestaan zonder moraal. Moraal is noodzakelijk voor het voortbestaan van elke groep mensen, regels die de onderlinge omgang ordenen. Verzorgt men zijn zieken of gehandicapten? Moraal verschilde bij jagers en verzamelaars vaak naargelang de omstandigheden. Bosjesmannen en de aboriginals van Centraal-Australië waren heel erg afhankelijk van de natuur en in geval van hongersnood erg afhankelijk van elkaar. Zij hielpen elkaar dan ook altijd, hun leven kon er van afhangen. Hun moraal verbood hen echter niet om in uiterste nood een kind te doden of ouderen achter te laten. Infanticide en senilicide waren in bepaalde omstandigheden dus niet verboden. Dit voorbeeld heeft op zich niets te maken met religie maar dergelijke praktijken zijn later in de geschiedenis wel opgenomen in de religieuze moraal.

We laten hier verder buiten beschouwing dat morele regels niet altijd werden toegepast. Er zouden geen morele regels nodig geweest zijn als ze altijd en overal werden gevolgd. Moraal is ontstaan lang voor de mens. Veel diersoorten vertonen moreel gedrag zoals zorg dragen voor de zwakken of gehandicapten. De mens kon met zijn spraak moraal verwoorden en in regels gieten. Moraal was een onderdeel van de menselijke ideologie, net als de religie. In de monotheïstische religies werd de moraal in de religie opgenomen en later voorgesteld als een reeks regels die door goden of een god waren gegeven. Moraal is echter vele miljoenen ouder dan de monotheïstische religies. Een menselijke maatschappij kan bestaan zonder religie maar nooit zonder moraal.

Religie is in de geschiedenis een verzamelnaam van meerdere maatschappelijke bereiken. Van de tien geboden handelen enkel de eerste vier (of drie naargelang de versie van de 10 geboden) over religieuze punten of geboden die er mee in verband staan (zoals de sabbat). De tien geboden zijn om nog een andere reden illustratief voor de stelling dat religie slechts een deel is van de totaalideologie van jagers en verzamelaars, en boeren, de andere punten handelen over moraal (diefstal, overspel, doden ...). Het vierde gebod (of vijfde) stelt “*Eert uw vader en uw moeder*”, een link met de vooroudercultus.

Nawoord

De definitieve exodus uit Afrika verspreidde de moderne mens over een groot deel van Azië en Oceanië. Ongeveer 40.000 jaar geleden lijkt nieuw een keerpunt bereikt te zijn. Er was een creatieve explosie die leidde tot laat-paleolithische werktuigen. Dit ging gepaard met een zichtbare toename van kunst die ons onder andere de grotkunst en haar prachtige schilderijen zou leveren. De productiviteit van de moderne mens was dusdanig gestegen dat hij op korte tijd ook Europa, Noord-Azië en Amerika zou koloniseren. Het aantal mensen nam vanaf dan toe al werd die groei tijdelijk onderbroken door het Laatste Glaciaal Maximum tussen 24.000 BP en 15.000 BP en het Jong Dryas, tussen 12.700 BP en 11.500 BP.

Vanaf 10.000 BP begint het holoceen, een nieuwe geologische periode, waarin het klimaat grotendeels stabiliseerde. Het werd warmer en vochtiger en de omstandigheden voor planten, dieren en mensen verbeterden aanzienlijk. Het aantal mensen kon opnieuw stijgen tot niveaus die daarvoor nooit bereikt werden.

De belangrijkste hefboom voor veranderingen was naast het klimaat de vooruitgang van de productiviteit onder andere door nieuwe en betere werktuigen. Die liet de maatschappijen van jagers en verzamelaars die eerst de stap naar de landbouw zouden zetten toe om meer voedsel uit hun omgeving te halen. Ze gebruikten nieuwe technieken, ontwikkelden nieuwe werktuigen als de sikkel en potten.

Deze jagers en verzamelaars konden meer een meer sedentair leven leiden. Zij verzamelden in de Levant en op andere plaatsen in de wereld meer granen en legden voorraden aan. Dit alles leidde tot de ontwikkeling van de landbouw en dat was het begin in de volgende fase van de geschiedenis van de mens.

De maatschappij van landbouwers wordt het onderwerp van Deel II. In de eerste fase van de landbouw was deze een gemeenschappelijke activiteit van menselijke gemeenschappen. De mentaliteit van jagers en verzamelaars zou nog duizenden jaren een grote invloed hebben op de maatschappijen van de eerste boeren.

Verdere verhoging van de productiviteit leidde naar de volgende fase. Uit dorpen groeiden steden en dan stadstaten die niet konden functioneren zonder organisatie, wetten, legers en sociale klassen. Van zodra de eerste stadstaten ontstonden was een weg ingeslagen die zou leiden tot de grote klassieke rijken van de geschiedenis, van Mesopotamië over China en de Inca's tot de islam.

In de volgende fase van de menselijke geschiedenis zou de ontwikkeling van de handel, van de ambachten en de manufactuur de voorwaarden scheppen voor het ontstaan van de industrie die de wereld opnieuw zou omwentelen. Dat wordt het onderwerp van **Deel III.**